

cilj. A če je dal vse, kar je bilo v njegovih močeh, je lahko miren tudi pred tujo sodbo.

Moja pisateljska pot! Bojim se, da s tem, kar sem povedal, nisem izpolnil vašega pričakovanja. Težko je govoriti o sebi. Še marsikaj bi lahko dodal, a se nočem spuščati v podrobnosti. Naj ponovim, da je bilo zame kot pisatelja odločilnega pomena, da sem se vrnil v Slovensko Primorje. Brez tega bi moj opus gotovo ne bil tako obširen in bržkone tudi revnejši po svoji umetniški vrednosti. Imel sem srečo, da mi ni bilo treba iskati založnikov in nisem mogel niti vsega napisati, kar sem obljubil. Hkrati pa so me duševno oplajale in spodbujale razmere, v katerih je živelo primorsko ljudstvo.

Nisem še odložil peresa. Čutim — kot sem zmeraj čutil — da je pisateljevanje moj pravi poklic. Za vse, kar bi še rad napisal, ne bo časa ne moči. Ne pišem več s tisto lahkoto kot nekoč. Domišljija nima več tistega ognjenega zaleta kot v mladosti, ko mi je dvoje, troje misli hkrati sililo v pero. Tega ne odtehta znanje ne življenjske izkušnje, ki sem si jih nabral. Ljubši bi mi bil noroglavi polet mladih let. A to je davek, ki ga je treba plačati starosti.

Božo Vodušek

O LEKSIKOGRFSKEM UGOTAVLJANJU IN UREJEVANJU BESEDNIH POMENOV

(Referat na III. jugoslovanskem slavističnem kongresu)

Ugotavljanje in urejevanje besednih pomenov velja na splošno le za nekakšno prakso, nekakšno zgolj empirično delavnost, za katero se ne dajo postavljati nobena sistematična pravila, in tudi v redkih leksikoloških učbenikih in razpravah vsaj za ugotavljanje pomenov, to je za poglobitno nalogo leksikografije, ni najti nobenih konkretnih in širše uporabnih navodil. Te okoliščine se dobro skladajo z dejstvom, da so pomenska razčlenjevanja posameznih besed z istimi osnovnimi pomeni v različnih — in to standardnih — slovarjih zelo različna, ker so pač kriteriji in metode, ki jih bolj ali manj zavestno vendarle uporablja ta ali oni leksikograf, lastni dostikrat samo njemu oziroma samo določenemu delovnemu kolektivu. Mislim, da je teoretična obdelava leksikografskih problemov ena izmed pomembnih nalog lingvistike in nujen pogoj, če hočemo dati leksikografski praksi zanesljivo in enotno znanstveno podlago. V pričujočem predavanju želim zato osvetliti s teoretične strani svoj poskus ureditve glagola *vzeti*, kakor sem ga pripravil na podlagi materiala leksikološke sekcije SAZU za projektirani slovar slovenskega knjižnega jezika, in pokazati pri tem, da bi se morda le dala postaviti neka splošna načela za ugotavljanje in urejevanje besednih pomenov, ki bi kolikor mogoče izključevala subjektivnost in vnašanje stviri tujih meril v leksikografsko analizo in klasifikacijo.

Izhodišče poskusa je bilo prepričanje, da se mora semantična — kakor vsaka druga — analiza jezika opirati na njegovo celotno strukturo, in sicer ona sama še prav posebej na njegovo gramatično in sintaktično ureditev. Kakorkoli namreč že presojava nastanek dejstva, da se na eno besedo navezuje ponavadi več pomenov, gotovo je, da se to dejstvo predstavlja opazovalcu vselej

v različnih sintagmatičnih zaporednostih (kontekstih), ki so s svoje strani zmeraj pogojene od gramatičnih in sintaktičnih zakonitosti danega jezika. Analiza besednih pomenov mora biti torej predvsem analiza sintagm, v katerih določena beseda nastopa, z upoštevanjem omenjenih zakonitosti.

Konkretno v našem primeru se to pravi: ker je beseda *vzeti*, ki jo hočem pomensko razčleniti, v slovenščini glagol, in sicer tranzitiven glagol, se različnost njenih pomenov očitno kaže najprej v različnosti njenih gramatičnih akuzativnih objektov. Seveda pa so ti objekti samo ena izmed njenih sintagmatičnih determinacij, zato je bilo treba, da bi posebej ugotovil prav to determinacijo objektov, izolirati kot prvo stopnjo iz celotnega materiala, ki je služil za podlago poskusu, tiste primere, kjer nastopa beseda »vzeti« v najbolj preprosti obliki, to je primere: glagol plus sam akuzativni objekt brez kakršnihkoli drugih sintaktičnih povezav. Edina izjema, ki sem jo napravil v tem pogledu, so bile sintagmatične zaporednosti, ki so vsebovale poleg tega še določeno kategorijo adverbov, takšnih, ki so z glagolom v najrahljši zvezi in niso zmožni ustvariti z njim skupaj novega, samostojnega pomena. Tako sem torej zbral primere: *vzeti plus sam akuzativni objekt (in eventualno še neupošteven adverb) v prvi, izhodiščni skupini.*

Drugo skupino sem zbral iz primerov, kjer je bila determinacija z objektom dvojna, ne več samo z akuzativnim, ampak z akuzativnim in dativnim objektom, vendar tudi tukaj brez nadaljnje povezave z drugimi sintaktičnimi členi. V tretji, po številu največji skupini sem združil zglede z objekti in predložnimi zvezami v vseh mogočih sklonih, v četrti zglede s tesno povezanimi adverbji, ki dajejo z glagolom skupaj nov, skupen pomen in ki jih vkljub morebitnim dodatnim predložnim zvezam nisem upošteval v prejšnji skupini, v peti primere z reflektivnim se, v šesti primere z medialnim si in v sedmi primere brezosebne uporabe našega glagola.

S tako postavljenim gramatično sintaktičnim okvirom za pomensko klasifikacijo pomeni sami gotovo še niso bili določeni. Zato je bila potrebna uporaba nadaljnjih kriterijev, ki so, naštetih v neobveznem redu, naslednji:

a) Ločitev gramatičnih objektov na stvarne in osebne objekte, oboje v širokem smislu, kakor odgovarjajo strukturalni razdelitvi vprašalnih zaimkov *kaj in kdo*; nadalje v skladu s tem enaka ločitev gramatičnih subjektov in siceršnjih stavčnih členov.

b) Ločitev stvarnih objektov, subjektov in siceršnjih stavčnih členov v čutne in abstraktne, to je takšne, katerih pomenska vsebina je čutno direktno zaznavna, in takšne, kjer to ni; ločevanje osebnih subjektov, objektov in drugih stavčnih členov v človeške in izvenčloveške, bodisi da gre za človeka, bodisi za bitje, ki ni človek. Obojni delitvi iz gramatično sintaktične strukture jezika sicer nista tako naravnost razvidni kakor prejšnji dve, vendar sta jezikovno psihološko brez dvoma utemeljeni, zlasti še druga. Celotno mišljenje, ki odseva iz jezika, je namreč antropomorfnost in sloni na osnovnem ločevanju: človek kot subjekt in človek kot objekt nečesa, kar ni človek, na kar kaže že na primer dolga vrsta prastarih brezosebni transzitivnih glagolskih konstrukcij.

c) Načelo binarnih opozicij kot splošno veljavno načelo tudi v semantiki, kjer je z največjo verjetnostjo to načelo jeziku sploh inherentno, in ni videti nobenega vzroka, da ne bi veljalo tukaj prav tako kakor za fonetiko ali morfologijo ali sintakso; binarno ločevanje kažejo že do zdaj navedena merila in sledeča; na vsak način pa, tudi če bi šlo samo za od zunaj vneseno klasifikacijo, napravi pomensko snov preglednejšo od vsake druge, ki bi bila bolj kompleksna.

č) Nadomeščanje preiskovane besede v posameznih kontekstih s sinonimi, in ne njeno prosto opisovanje z besedami, ki niso vstavljive v noben konkreten kontekst. Vstavljanje sinonimov v posamezne kontekste predstavlja odločilen korak k ugotovitvi besednih pomenov in najpomembnejšo analitično operacijo za postavitvijo gramatično sintaktičnega okvira dane besede. Pri iskanju sinonimov je treba nadalje upoštevati: prvič, ali se preiskovana beseda v danem kontekstu sploh da nadomestiti s sinonimom ali ne; drugič, če se da, ali se sinonim, ki se do zadnje podrobnosti nikoli ne sklada s preiskovano besedo, loči od nje zgolj stilistično ali po stvarni predstavi vsebine; nadalje, ali se sinonim vstavlja samo za preiskovano besedo ali skupaj za preiskovano besedo in njena sintaktična dopolnila, na primer skupaj za glagol in objekt, ali celo skupaj za subjekt, glagol in objekt, kar je že stavčen sinonim; končno, ali obstoji sinonim iz ene besede ali iz več, kar se spet lahko nanaša bodisi na preiskovano besedo kot takšno, bodisi na določeno sintagmatično zaporednost. Od pravilne izvršitve sinonimične analize po gornjih kriterijih, ki sem jih precej izčrpno naštel, pa morda še vkljub vsemu niso popolni, je odvisna v odločilni meri ugotovitev resničnih pomenov dane besede, ki se kažejo, kot vidimo, v njenih odnosih nasproti drugim besedam v jezikovnem sistemu.

d) Prav tako pomembno kot ugotavljanje sinonimov je ugotavljanje antonimov. Tak antonim lahko nastopa že v sintaktični verigi poleg preiskovane besede kot njen kontrast, zmeraj pa kot njena opozicija v jezikovnem sistemu; konkretno za glagol *vzeti* je to glagol *dati*. Vendar, kakor se da vstaviti posamezen sinonim samo v določene kontekste preiskovane besede, tako služi antonim kot opozicija samo v nekaterih primerih uporabe te besede, to je, dejansko samo v nekaterih njenih pomenih.

e) Določanje pomenske vsebine z medsebojnim primerjanjem oziroma zamenjavanjem preprostejših in kompleksnejših kontekstov preiskovane besede, recimo pri glagolu *vzeti* s primerjanjem konteksta iz prve skupine: glagol plus sam akuzativni objekt, s kontekstom iz tretje skupine: glagol plus akuzativni objekt plus predložna zveza, kakor ga predstavljata primera *vzeti kaj* in *vzeti kaj v roko*. Možnost vstavitve kaže, da so predstavniki elementov bolj kompleksnega konteksta že vsebovani v preprostejšem kontekstu in da raztegnitev sintaktične zaporednosti pomeni le poudarek določenega predstavnika elementa, ki je v raztegnjenem kontekstu še posebej izražen. Ta postopek za določanje pomenske vsebine je uporabljiv tudi tam, kjer ni mogoče preiskovane besede nadomestiti z nobenim sinonimom.

f) Analiza predstavnih elementov kot nasprotje nadomeščanja s sinonimi. Tako se glasi analiza predstavnih elementov preiskovane besede v njenem najožjem smislu, na primer v kontekstu *vzeti klobuk*: iztegniti roko, zgrabiti klobuk in primakniti si ga. Ker tako nikoli ne govorimo, to se pravi, ne razstavljamo pomenskih vsebin v najmanjše predstavnike enote, nikakor ne gre zamenjavati takšne metode s sinonimiko, je pa posebno v končni fazi, ko smo sinonime že ugotovili, priporočljiva in večkrat nujno potrebna za njihov preizkus in ugotovitev njihovih medsebojnih razmerij.

Kakor je poskus v praksi pokazal, je bilo mogoče na podlagi naštetih meril posamezne primere našega glagola, zbrane po predhodno opisanih skupinah, združiti v mejah teh skupin v nadaljnje razdelke z enakim pomenom, ostalo pa je še zmeraj vsaj deloma odprto vprašanje, kako naj se razdelki, to je pomeni, uredijo oziroma si sledijo zapovrstjo znotraj postavljenih gramatično sintaktičnih okvirov.

Preden navedem merila, ki sem jih v tem pogledu nadalje uporabil pri svojem poskusu, naj se dotaknem temeljnega vprašanja, ali so gramatično sintaktični okviri, ki se mi zdijo v procesu analize za sistematično določitev pomenov neizogibno potrebni, primerni tudi za končno redakcijo in objavo v slovarju. Mislim, da lahko odgovorim na postavljeno vprašanje pritrdilno, in sicer že predvsem iz praktičnih vzrokov. Kakor hitro gre za večji slovar z objavo konkretnih stavčnih zgledov pri vsakem geslu, ki naj bi jih najbrž obsegal tudi projektirani slovar slovenskega knjižnega jezika, postane vsaka pomenska razčlemba pri količkah bolj rabljeni besedi hitro popolnoma nepregledna, če se ne ozira na strukturalno načelo ločevanja raznovrstnih sintagmatičnih zaporednosti. Zato poznajo vsi večji slovarji princip gramatično sintaktične ureditve, ki sem ga pri svojem poskusu dosledno izvedel, vsaj kot pomožen princip, hoteč olajšati uporabniku slovarja, kako bi našel želeni pomen, zeleno zvezo oziroma frazo. Moj poskus se torej loči od njih le v tem, da je spremenil pomožen princip v poglavitni princip, ki preglednost v veliki meri povečuje, in v tem, da ga utemeljuje predvsem teoretično; pripomniti je seveda treba, da je mogoča za končno redakcijo tudi takšna ali drugačna kompromisna rešitev povsod tam, kjer bi se s tem izognili preprostemu ponavljanju in preveliki razširitvi slovarskega obsega.

V neposredni zvezi z omenjenim problemom naj odgovorim še na morebitni ugovor, da ureditev po sintaktično gramatičnih okvirih v svojem bistvu vendarle nasprotuje pravilni redakciji pomenov, ki naj bo v načelu razvojna oziroma zgodovinska, ali pa sme v nasprotnem primeru sloneti kvečjemu na takšni hierarhiji besednih pomenov, ki upošteva v prvi vrsti njihovo pogostnost. To so namreč kriteriji, ki se teoretično za pomensko ureditev ponavadi navajajo.

Sam se popolnoma strinjam z mnenjem, da je optimalna ureditev danega slovarskega materiala njegova razvojna ureditev, vendar ni videti, zakaj bi se takšna zahteva morala bistveno križati s predlagano strukturalno ureditvijo, ko predvsem sploh ni jasno, ali je pri današnjem stanju semaziologije kakorkoli sistematično izvedljiva in kako naj bi ji konkretno ugodili v posameznih primerih. Če bi hoteli to doseči, bi bila potrebna obširna in dolga predhodna semaziološka raziskavanja, ki jih ni dovolj niti v najbolj razvitih lingvističnih strokah, in še celo ne v slavistiki in slovenistiki. In ta raziskavanja se vendar s svoje strani opirajo na leksikografijo, ki naj bi ji nudila maksimalno urejen material! Vse se torej zdi, da se bo vrtela zahteva po dosledni razvojni ureditvi besednih pomenov, ki bi bila izpričana z izčrpnimi zgodovinskimi podatki, v začaranem krogu vse dotlej, dokler se semaziologija v splošnem in posebej slavistična semaziologija široko ne razvijeta. Že ves dosedanji popis uporabljenih klasifikatoričnih meril pri pomenskem obravnavanju glagola *vzeti*, kakor tudi merila, ki jih bom še naštel, pa imajo namen nakazati, koliko se prav v postavljenih strukturalnih okvirih da doseči razvojna ureditev brez specifičnega zgodovinskega raziskovanja.

Drugi morebitni ugovor, da je nujna ureditev ugotovljenih pomenov predvsem po njihovi pogostnosti hierarhiji, je še precej manj upošteven od prejšnjega. To je ponazoril že španski leksikolog Casares s svojim jezikovno psihološkim eksperimentom, kjer se je izkazalo, da so preizkušane osebe, ki so bile vprašane za vrstni red posameznih pomenov določenih besed po njihovi pogostnosti, navedle povečini čisto drugačen in mestoma naravnost obrnjen vrstni red, kakor ga je navajal standardni besednjak španske akademije. Izid eksperimenta sicer nikakor ni presenetljiv, ker bi se zanesljiv vrstni red po pogostnosti

pomenov dal postaviti samo na podlagi natančnih statističnih izračunov besednih pomenov, s katerimi pa ne razpolagajo še tisti narodi, ki imajo sicer že izdelane statistične račune o pogostnosti besed. Ker takšni izračuni pri nas kakor drugod sploh manjkajo, bi se razvrstitev besednih pomenov po njihovi domnevni pogostnosti dala napraviti torej kvečjemu v najbolj grobih obrisih, zgolj s pomočjo splošnih premissljevanj, in še tako ne bi bila zavarovana pred bistvenimi zmotami. Pomanjkanje zanesljivosti pa jemlje pogostnostni ureditvi besednih pomenov sleherni pomen, ker svoj znanstveni razlog obstoja bi imela lahko edinole v preciznosti takšnih podatkov, praktičnemu cilju, ki naj bi ga dosegla, pa se močno približuje prav predlagana ureditev, ki postavlja strukturalno najpreprostejše primere na prva mesta.

Iz vsega tega pač sledi, da predstavljajo gramatično sintaktični okviri še najboljšo možnost za sistematično in enotno pomensko obdelavo dane besede tudi v njeni končni redakciji, pomenska razvrstitev znotraj strukturalnih skupin pa naj bi se naslanjala na splošne semaziološke kriterije, s kakršnimi pri današnjem stanju te znanosti lahko kolikor toliko zanesljivo računamo.

Kot takšne razvojno razvrstitvene kriterije sem pri svojem poskusu porabil tele:

a) Čuten pomen ima v načelu prioriteto pred nečutnim ali manj čutnim, pomen iz človeške sfere prioriteto pred pomenom zunaj človeške sfere. Nasprotno razvrstitev, ki je, kot kaže pomenska zgodovina, sicer tudi mogoča, ampak dosti redkejša, je treba v vsakem primeru posebej utemeljiti.

b) Kar je na področju čutno zaznavnega specialno, pride v načelu pred manj specialnim. Aplicirano na različne pomene glagola *vzeti* se to pravi, da moramo dati razvojno prednost pomenom, ki vsebujejo predstavni element roke, proti pomenom, ki tega predstavnega elementa nimajo in kjer se dejanje nanaša bolj ali manj nedoločno na celo osebo. Lahko torej formuliramo to pravilo v tem primeru tudi kot pomenski prehod od predstave človekovega organa do predstave človeka kot takega.

c) V zvezi s človekom pomensko prehajanje od enega organa do drugega, od roke na primer na usta in posebej na glavo, ki je v jeziku pojmovana bodisi naravnost kot nekakšna duševna roka ali pa kot posoda, ki sprejema kakor roka in usta konkretno vsebino. Zgodovinski razvoj pomenov ponavadi izhaja pri človekovih delavnostih od delavnosti njegove roke, medtem ko prazgodovinski razvoj, kot kažejo glasovne podobe, na primer indoevropski *qap-*, očitno izhaja od gibov njegovih ust in šele od tam prehaja na ročne gibe.

č) Pomeni, ki vsebujejo prostorne predstave, imajo absolutno prednost pred pomeni, ki takšnih predstav ne vsebujejo. Kategorije časa, finalnosti, vzročnosti in tako dalje jezikovno vse izhajajo iz kategorije prostora. Prvotni jezikovni prostor pa je razen tega pojmovan antropocentrično in strukturalna razdelitev vprašalnih adverbiv odkod in kam se najprej nanaša na govorečega kot središče premikov.

d) Tisti pomeni dane besede, ki se po predstavni analizi dajo razstaviti na iste elemente, kakršne vsebujejo njeni najpreprostejši konteksti, imajo prednost pred tistimi pomeni, ki se ne dajo razstaviti oziroma so nejasni.

Da ne ostanem preteoretičen, bi moral zdaj slediti podroben popis moje celotne pomenske razdelitve glagola »vzeti«, vendar to tukaj ni mogoče, in tako naj omenim za ilustracijo samo sumarično nekaj njegovih glavnih rezultatov.

Prva skupina: glagol plus sam akuzativni objekt, je na primer razpadla v posamezne podskupine, ki jih lahko opišem z opozicijami: »vzeti nekaj, kar

ni danega« proti »vzeti nekaj, kar je dano«; nadalje: »vzeti nekaj, kar je dano, to je, primaknjeno« proti »vzeti nekaj ali nekoga, kar pride oziroma se primakne«; nadalje: »vzeti, kar je eno« proti »vzeti, kar je eno od večih«, nadalje: »vzeti v roko« proti »vzeti v usta«, nadalje: »vzeti v roko« proti »vzeti v glavo«, nadalje: »vzeti na mestu« proti »vzeti nekam proč«; končno: »človek vzame kaj« proti »nekaj vzame človeka«. Druga skupina: glagol plus akuzativni in dativni objekt, je razpadla v opoziciji: »vzeti komu nekaj, kar ne da« proti »vzeti komu nekaj, kar da«; tretja skupina: glagol plus objekt oziroma objekta plus predložne zveze, predvsem v opoziciji: »vzeti nekaj od kod« proti »vzeti nekaj kam«, in podobno še pri sledečih skupinah. V mejah naštetih opozicij se vrstijo posamezni sinonimi, ki predstavljajo v določenih kontekstih prave pomenske ekvivalente obravnavanega glagola.

Naj končam. Upam, da bosta to predavanje o obravnavanem poskusu in objava poskusa samega omogočila njegovo vsestransko oceno, kar bi bilo želeli tako s stališča leksikološke teorije na splošno kakor tudi s stališča našega praktičnega leksikografskega dela.

Bibliografija: J. Casares, Vvedenije v sovremennuju leksikografiju, Moskva 1958 (prevod iz španščine). S. Ullmann, Précis de sémantique française, Berne 1952. H. Kronasser, Handbuch der Semasiologie, Heidelberg 1952. W. Doroszewski, Z zagadnień leksykografii polskiej, Warszawa 1954. J. Vendryès, Le langage, Paris 1921. R. Jakobson in M. Halle, Fundamentals of language, 'S-Gravenhage 1956.

Dr. France Bernik

POLOŽAJ SLOVENSKE LIRIKE V OBDOBJU REALIZMA

(Referat na III. jugoslovanskem slavističnem kongresu)

Če se ozremo na slovensko književno dejavnost po l. 1848 in jo skušamo pregledati po zvrsteh, takoj opazimo razliko, ki jo kažejo naši tedanji ustvarjanci in kritiki, kadar se načelno opredeljujejo do posameznih oblik literarne umetnosti. Ta razlika je zlasti vidna v njihovem odnosu do lirike in epike, oziroma proze. Brez posebnega truda lahko ugotovimo, da se je v pomarčni dobi uveljavil na Slovenskem do lirike strožji kriterij kot do drugih vrst. Še več! Vtis imamo, da je postala lirika v drugi polovici preteklega stoletja v nekem smislu zapostavljena, pomaknjena v ozadje, skoraj degradirana. — Postavlja se vprašanje: V kakšnih oblikah se razodeva nerazpoloženje do lirike in kje so vzroki takega nerazpoloženja, vzroki nenaklonjenosti, včasih celo odpora do te literarne zvrsti v tem času?

Prvi, ki se je načelno izrekel zoper prevladujoči, v tradiciji utemeljeni položaj lirike v pomarčni dobi, je bil Fran Levstik. Ko je v »Popotovanju iz Litije do Čateža« razmišljal o njej, se je skliceval na posebnost slovenskega literarnega razvoja. Naglasil je, da se je »med nami« doslej samo lirika »nekoliko povzdignila« (mislil je Prešerna), medtem ko je na ostalih področjih besedne umetnosti, zlasti v epiki, ostala »trda ledina«. Ta nesorazmernost v razvoju je Levstika izzvala k temu, da je postavil v ospredje svojega literarnega programa zahtevo po umetniški prozi. In če je v Popotovanju tako dosledno in s tako pro-